

**ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ СПЕЦИФІЧНОСТІ
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСІЇ ТА ІМПУЛЬСИВНОСТІ
THE PROBLEM OF STUDING THE SPECIFICITY OF THE
RELATIONSHIP BETWEEN AGRESSION AND IMPULSIVITY**

У статті розглядаються поняття агресії і імпульсивності та труднощі, які виникають при дослідженні їх взаємозв'язку. Викладаються теорії походження агресії (етологічний підхід К. Лоренца, психоаналітичні концепції З. Фрейда, Е. Фромма, Ж. Бержера, Д. Ліхтенберга, теорія фрустраційної агресії Д. Долларда та Л. Берковіца) та проведено поділ теорій агресії на категорії. Розглянуто питання методологічної складності вивчення агресії. Описані складнощі(труднощі) виведення універсального поняття «агресія». Основна увага приділяється аналізу клінічних досліджень, які стосуються вивчення імпульсивності. На базі сучасних досліджень розглянуто зв'язок між імпульсивністю, агресією і імпульсивністю-агресією при межових розладах.

Також розглянуті класифікації агресії, такі як імпульсивна / інструментальна і реактивна / проактивна та проведено їх порівняльний аналіз: визначено спільне та наведено відмінності.

Поняття імпульсивності розглянуто як ключову область у дослідженнях примежових розладів (ПР). Визначено, що імпульсивність та агресивність пов'язані, але природа цих стосунків залишається неповністю вивченою. Література іноді заплутана і суперечлива. Вірогідно, це пов'язано з труднощами у визначенні та відокремленні цих понять та тим фактом, що

між ними існує значне перекриття. Майбутні дослідження повинні бути спрямовані на з'ясування та уточнення цих понять та концепцій. Важливим завданням залишається виявлення предикторів агресивної поведінки. Також в цій статті, розглянуто питання щодо подальших досліджень з метою виявлення додаткових змінних, які можуть впливати на прояви імпульсивності. Визначено не тотожність значень імпульсивності та агресії, але при тому, відмічено значний вплив один на одного. Важливим завданням є пошук нових клінічно-значимих змінних для створення нової розширеної моделі для проведення майбутніх досліджень.

Ключові слова: агресія, імпульсивність, агресивна поведінка, імпульсивна агресія, примежовий розлад, психодіагностика, особистість.

The article considers the concepts of aggression and impulsiveness and the difficulties that arise in the study of their relationship. Theories of the origin of aggression (ethological approach of K. Lorenz, psychoanalytic concepts of Z. Freud, E. Fromm, J. Bergère, D. Lichtenberg, the theory of frustration aggression of D. Dollard and L. Berkowitz) are presented and the theories of aggression are divided into categories. The question of methodological complexity of studying aggression is considered. Described complications of leading out of universal concept "aggression". The focus is on the analysis of clinical trials related to the study of impulsivity. Based on current research, the relationship between impulsivity, aggression and impulsive-aggression in borderline personality disorders (BPD) has been considered.

Classifications of aggression, such as impulsive / instrumental and reactive / proactive, are also considered and comparative analysis is performed: common and differences are identified.

The concept of impulsivity is considered as a key area in the study of BPD. Impulsiveness and aggression have been linked, but the nature of this relationship remains incompletely understood. Literature is sometimes confusing and contradictory. This may be due to the difficulty in defining and distinguishing these concepts and the fact that there is a significant overlap between them. Future

research should be aimed at explanation and clarifying these definitions and concepts. An important task is to identify predictors of aggressive behavior. Also in the real article, a question is considered in relation to further researches with an aim exposures of additional variables, that can influence on the displays of impulsiveness. Not the equivalence of the values of impulsivity and aggression was determined, but a significant influence on each other was noted. An important task is to find new clinically meaningful variables for creation of the new extended model for realization of new studies.

Key words: aggression, impulsivity, aggressive behavior, impulsive aggression, borderline personality disorders (BPD), psychodiagnostics, personality.

Вступ. Протягом усієї людської історії існувала агресія та її поведінкові прояви. Вона була і є частиною людських стосунків. Наука багато десятиліть вивчає та продовжує робити нові та важливі висновки відносно причин проявів людської агресії. Вивчення агресії неможливе «напрямую», бо вона відбувається спорадично, тому не можливо обійтись без залучення специфічних методик та підходів. Методологічна складність знаходить своє відображення в тому факті, що кожна наукова дисципліна має свій рівень аналізу цієї проблеми та розробляє свій власний набір теорій та методів для пояснення агресії.

Складність також полягає в визначенні агресії та методах її дослідження, в критичному огляді існуючих теорій, розгляді їх дефініцій, методологічних та теоретичних переваг та недоліків.

Саме визначення агресії, може описувати як поведінку, так і психологічний стан людини і заключати в собі різний рівень, силу та прояви: від висловлювання до фізичного та психологічного впливу. Ситуації або події, які можуть провокувати такі дії також мають широкий спектр: це може бути відповідь на образу, захист себе або близької людини чи проєктивна агресія, яка є свого роду також захисною дією. Багаточисельні фактори приймають участь у взаємодії людина - агресія: генетичні, неврологічні,

когнітивні, біологічні та екологічні. Важливим впливом, на те як людина буде проявляти агресію, є середовище зростання та розвитку людини.

Вчені різних напрямків займалися питаннями природи походження агресії, її механізмів та факторів. Агресію розглядали з філософської, біологічної та психологічної точок зору.

Однією з проблем, що є найбільш актуальною, є відсутність чіткості визначень.

Психологічний словник дає визначення поняттю агресії як індивідуальної або колективної дії, спрямованої на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини чи групи людей. В цьому випадку ми говоримо про деструктивну агресію. Також це відноситься і до внутрішніх об'єктів та самої, те що проявляється в розповсюджених сьогодні порушеннях, пов'язаних з саморуйнуванням. В психогенезі таких людей зазвичай відзначають недостатність впевненості та відчуття безпеки.

Є дослідження, які використовують терміни агресія та ворожість синонімічно. Інші використовують композитні конструкції, а саме імпульсивність, ворожість та агресивність і називають їх, взаємозаміно, як імпульсивну агресію. Деякі науковці надають перевагу терміну дратівливість, вважаючи, що саме цей показник найкраще осмислює реактивну агресію. Проблеми виникають внаслідок того, що ворожість - це стан настрою, агресивні дії можуть бути імпульсивними або продуманими, а імпульсивність - це риса, що охоплює спонтанні, погано сплановані та ситуативно-невідповідні вчинки, та не обов'язково включає в себе агресію [9, 15].

Існує погляд, що можливо розрізнити зовнішні феномени агресії (які можливо описати та які можуть супроводжуватися гнівом, ворожістю та насиллям) та приховані за ними внутрішні сили та мотиви.

Таким чином, однією з проблем, яка й досі є найбільш актуальною, є як складність самого поняття агресії, так і відсутність чітких визначень тих

аспектів, які б робили можливим її вивчення та правильне розуміння в різних психологічних напрямках, при вирішенні широкого кола психологічних завдань.

Постановка проблеми. З позицій сучасної психологічної науки, агресія - це складна і неоднорідна концепція, яка представляє собою істотне джерело варіативності в мультидисциплінарних дослідженнях. Тому важливо визначити підтипи або класи агресії, а також другорядні фактори (імпульсивність, черствість тощо). Давно існуючою системою кодифікації агресії була імпульсивно - інструментальна дихотомія: перша - різка, «гаряча» реакція на сприйняту загрозу чи провокацію; а остання була навмисною, цілеспрямованою та "холоднокровною". У клінічній сфері агресія з якостями негативного афекту та імпульсивності є характерною формою, тоді як агресія більш продуманого та інструментального характеру, як правило, розглядається в криміналістичному середовищі.

Всі існуючі нині теорії агресії, при всьому їх різноманітті, можна поділити на чотири основні категорії, які розглядають агресію як: 1) вроджена складова (теорії потягу); 2) потреба, що активується зовнішніми стимулами (фрустраційні теорії); 3) пізнавальні та емоційні процеси; 4) актуальні прояви соціального[9].

Перша категорія теорій, незважаючи на різноманіття підходів, виходить з того (і це їх об'єднує), що агресивність розглядається її прихильниками як вроджена інстинктивна форма поведінки. Іншими словами, агресія проявляється тому, що вона «генетично запрограмована». Отже, будь-які, навіть самі позитивні зміни в соціальному середовищі не здатні запобігти її прояву.

Друга категорія теорій (агресія як потреба, що активується зовнішніми стимулами, агресія як спонукання) навпаки вважає за можливе не тільки ослаблення, але повне викорінення агресії, оскільки саму агресію відносить до проявів впливу і впливу зовнішнього середовища і умов (фрустрації, збудливих подій тощо).

Третя група теорій, на відміну від попередніх, враховує такі аспекти людського досвіду, як когнітивна та емоційна діяльність. Прихильники цих теорій стверджують про можливість управління агресією, контролю над поведінкою через навчання людей оцінювати реальність потенційної небезпеки та загрозливих ситуацій.

Нарешті, четверта група теорій (теорії соціального навчання), розглядають агресію як придбану в процесі навчання модель соціальної поведінки. Агресивні реакції засвоюються і підтримуються шляхом особистої участі в певних ситуаціях, а також шляхом пасивного спостереження агресивних проявів.

Відповідно до концепції К. Лоренца, агресія бере свій початок з вродженого інстинкту боротьби за виживання. Ця теорія базується на двох позиціях: перша – гідравлічна модель, яка вказує на механізм виникнення агресії, тобто енергія агресії генерується в організмі спонтанно, безперервно і у постійному темпі, регулярно накопичуючись. Друга позиція полягає в тому, що агресивність «служує ділу самого життя». У своїй книзі «Агресія, або так зване зло», Лоренц пише, що «агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами інстинкту смерті (такий же інстинкт, як і всі інші) і в природних умовах вона, як інші інстинкти, слугує збереженню життя та збереження виду»[3, с. 356].

За теорією З. Фрейда, існує інстинкт життя Ерос, енергія якого направлена на збереження і відтворення життя та інстинкт смерті – тонатос, енергія якого направлена на руйнування і припинення життя і саме він і є постійним джерелом ворожих імпульсів. За його ідеєю, людська поведінка є результатом складної взаємодії інстинкту смерті з інстинктом життя і що між ними існує постійна напруга. Цей конфлікт призводить до виведення енергії інстинкту смерті назовні, тобто перетворює його із внутрішньо-направленого на зовнішньо-направлений. З. Фрейд вважав, що ця поведінка вроджена і походить із людського інстинкту смерті і якщо ці імпульси не будуть направлені назовні та не отримають розрядки, вони, накопичуючись,

приведуть до імпульсивних дій та до руйнування самого індивіду. Наше тіло, згідно теорії З. Фрейда, постійно виробляє агресивну енергію, яка прагне до вираження і цей процес не відворотній. Тобто подолати її неможливо, лише частково регулювати соціальними нормами[6, с.111-119].

Автор теорії мотиваційних систем Джозеф Д. Ліхтенберг (Lichtenberg, 1989) спираючись на результати емпіричних спостережень за дітьми та матусями, створив теорію мотиваційних систем. Згідно його теорії, до третьої мотиваційної системи відносяться цікавість та самоствердження. Тобто мова йде про те, що цікавість, прагнення до дослідження та самоствердження утворюють сильні мотиви (від лат. «aggredio» - підходити, наближатися). Ці процеси є нормальними і не повинні призводити до патологічних проявів агресії, а повинні, згідно контексту, надавати можливість перевести почуття та емоції в слова та уникнення імпульсивних дій [2, с. 81,103].

Ж. Бержере визначає агресивність як відношення, яке завжди стосується конкретного об'єкту якому приписуються, з більшою або меншою адекватністю, властивості, які виправдовують афективні реакції суб'єкта, та відокремлює її від жорстокості, яка є притаманною кожному індивіду; мова йде про інстинктивно вроджену складову. За його думкою агресія на відміну від жорстокості з'являється у людини пізніше і у відповідності з більш складним статусом, який приводить через різноманітні етапи до формування специфічної особистості. На його думку, агресивність можливо розглядати як достатньо пророблену, з ознаками вторинних процесів психічну активність, тоді як жорстокість залишається простою автоматичною реакцією первинного типу, призначеною зменшити страх отримати шкоду від іншого; жорстокість не приносить суб'єкту ніякого «лібідінального» задоволення[4, с. 119].

Серед інстинктивістських теорій найбільш відома теорія фрустраційної агресії, яка була розроблена Джоном Доллардом, Нілом Міллером, Леонардом Дубом, Орвалом Маурером та Робертом Сірсом в 1939. Не

дивлячись на існування великої кількості біхевіористських орієнтованих досліджень, ця теорія є загальною теорією агресії та насилля. Вона стверджує, що поява агресивної поведінки завжди передбачає існування фрустрації і навпаки: те, що існування фрустрації завжди призводить до певної форми агресії. Найважливішим фактором для прогнозування наслідків фрустрації та її інтенсивності є характер індивіда [5, с. 74].

Продовжуючи розробляти цей напрямок, Л. Берковіц став автором теорії «фрустрації-агресії». Він вводить дві проміжні змінні: спонукання, а саме, гнів та пускові подразнювачі. Фрустрація не призводить до проявів агресії напряму, скоріше створює готовність до агресивної реакції. Згідно з його ідеєю, адекватний аналіз повинен приймати до уваги різницю між різними видами агресії. Тобто, розрізняти інструментальну та ворожу агресією, де для першої притаманним є прагнення до досягнення конкретної цілі без бажання завдати шкоду, тоді як для ворожої агресії характерно завдання шкоди або знищення жертви, як правило, не маючи на меті досягнення інших цілей. Л. Берковіц вважає, що в багатьох випадках, агресивні дії скоюються без серйозного обмірковування, така імпульсивна (експресивна) поведінка може спостерігатися, коли людина знаходиться у стані сильного збудження. І навіть відносно неемоційна агресивна поведінка може мати імпульсивний компонент[1, с. 14].

Важливим для розуміння агресії, є роботи Е. Фромма. Так, у своїй праці «Анатомія людської деструктивності» він, розглядаючи різні типи агресії, розрізняє доброякісну та злоякісну агресію. Особливу увагу він приділяє аналізу оборонної агресії як «вмонтованої» в мозок людини і яка слугує охороні життєво важливих інтересів від загрози. Також він відмічає, що інколи жорстокість викликає в людині почуття справжнього задоволення, а деякі індивіди можуть з нетерпінням чекати слушної нагоди або ж самі її створювати для того, щоб розрядити свою деструктивну енергію. До доброякісної агресії Е. Фромм відносить адаптивну агресію яка є реакцією на загрозу вітальних інтересів людини. Ця агресія повинна виникати тільки

для усунення або подолання такої загрози. До злякисної, він відносить деструктивність та жорстокість [5, с. 178-180].

Виклад основного матеріалу. Імпульсивність - відома конструкція в більшості теорій особистості, яка охоплює широкий спектр поведінки, що відображає порушення саморегуляції, а саме: погане планування, передчасне реагування перед розглядом наслідків, пошук сенсацій, ризик, нездатність гальмувати реакції. Вважається, що відносна нездатність контролювати свою поведінку походить від дефіциту саморегуляції, збудження мотивації, а також як наслідок дій когнітивних функцій вищого порядку, які, як правило, породжують передбачувальну поведінку та цілеспрямовані дії.

Мало визначень імпульсивності явно посиляються на агресивну поведінку. Однак часто висловлюють припущення, що імпульсивність слугує потенціалу самодеструктивних та агресивних дій, характерних для примежових розладів, і, таким чином, очікується, що вони будуть співвідноситися з формами агресії, особливо непередбаченою "імпульсивною агресією" (Barratt, 1994; Goodman&New, 2000; Oquendo&Mann, 2000) [7;11; 12].

Імпульсивна агресія відзначається автоматичною насильницькою реакцією на стимул, практично не витрачаючи часу на розмірковування над своїми діями або про можливі наслідки. Вона відбувається ненавмисно та представляє собою непропорційну реакцію на передбачувану провокацію (реальну або уявну).

Люди відрізняються за своєю схильністю до агресивної поведінки. В ряді сучасних підходів ведуться дослідження, які направлені на виявлення індивідуальних відмінностей, що сприяють схильності людини до фізичної агресії. Попередні дослідження виявили, що імпульсивність та агресія мають постійний реляційний характер серед множини різних виборок. З точки зору психопатології розвитку, імпульсивність можна розуміти як посилення нормальної риси, яка показує ряд індивідуальних відмінностей у

нормальних популяціях. Варіабельність імпульсивної поведінки також може походити від генетичних або темпераментних коренів. Так, було виявлено, що не всі імпульсивні люди будуть поводити себе агресивно - можливо на це впливає рівень фізіологічного збудження від тривоги. Зокрема, один з факторів, а саме симптом тривоги, часто пов'язаний з панікою та може виступати в якості предикторної змінної для оцінки ризику прояву агресії[9].

Хоча дуже репрезентативні прояви як імпульсивної, так і інструментальної агресії, безумовно, трапляються, нерідкі випадки, коли нападницькі та насильницькі дії можуть мати як імпульсивні, так і інструментальні особливості. Наприклад, агресія може відбуватися раптово і не заплановано у відповідь на припущення щодо провокації з ворожим або гнівним афектом, але, тим не менш, вкрай контрольовано і цілеспрямовано, з явною і відчутною метою, наприклад, залякуванням або підвищенням самооцінки.

Подібною до імпульсивної / інструментальної класифікації є реактивна / проактивна класифікація. На відміну від першої ця система не розглядає ці дві форми агресії як діаметрально протилежні, а передбачає, що вони співіснують та впливають на загальний рівень агресії людини.

Реактивний підтип найбільше схожий на імпульсивну категорію, направлену на «захват», тобто агресію, яка (а) незмінно супроводжується гнівом, люттям або ворожістю; (б) виникає у відповідь на розчарування або сприйняття провокації (особливо в міжособистісному контексті); і (в) мотивована більш елементарною метою - придушення неприємних афективних станів. Проактивна агресія, з іншого боку: (а) не завжди включає негативний афективний стан, такий як гнів чи лють; (б) як правило, скоріше ініціюється ніж провокується; і (в) прямо мотивована сподіванням отримати щось цінне, наприклад: предмет, винагороду, владу, статус чи соціальне домінування[14].

Реактивні та проактивні форми агресії часто співіснують і взаємопов'язані. Більше того, ці дві форми агресії спостерігались у дорослих

людей з примежовими та асоціальними розладами особистості. Як реактивні, так і проактивні підтипи агресії були виявлені у загальному самовимірюванні агресивних ознак у дорослих (опитувальник агресії Басса-Перрі), який часто використовується в дослідженнях імпульсивної агресії. Таким чином, обидві форми, різною мірою, присутні у клінічних популяціях, так само як і в дослідженнях груп з важкою / патологічною агресією[9].

Підсумовуючи слід зазначити, що незважаючи на збіг проактивної та реактивної агресії, вони все ж таки виявляють різні властивості. Проактивна агресія позитивно асоціюється з психопатією, фізичною агресією та насильницькими злочинами, а реактивна в свою чергу з тенденцією до надмірної ворожості до соціальних сигналів та упереджене приписування агресивного ставлення з боку інших людей. Реактивна агресія може бути пов'язана з історією жорстокого поводження, складнощами при аналізі та розумінні власних емоцій, а також як відповідь на фрустрацію[9].

Щодо останніх досліджень в клінічній психології імпульсивність визначають як одне з ключових понять «примежової» особистості; однак, її чітке визначення може варіюватися з огляду на перетин з агресією. Термін «імпульсивна агресія», який, як правило, розглядається як центральний для розуміння примежових розладів, все ж таки, в більшій мірі стосується взаємодії між імпульсивністю та агресивністю, але сам по собі використовувався в літературі непослідовно, іноді маючи на увазі унітарний фенотиповий вимір, а в інших випадках пропонуючи деяку комбінацію різних рис. Результати показують малий взаємозв'язок між показниками агресії імпульсивності при примежових розладах, в той час як показники імпульсивності-агресії сильно корелюють тільки з показниками агресії. Наслідки нинішніх результатів для майбутніх досліджень і клінічної роботи з такими розладами ще в повній мірі не зрозумілі і наразі тільки обговорюються в науковому світі[12; 14].

Поняття імпульсивності неодноразово визначалося й як ключова область у дослідженнях примежових розладів; однак точне визначення цього поняття різняться і тим більше, чим більше задіяно різних форм агресії.

Термін імпульсивність використовується в літературі також й для того, щоб відображувати відсутність планування та/або гальмування поведінки (на відміну від самоконтролю), що виражається в різних сферах, особливо якщо існує значна вибірковість негативних наслідків. М.А. Окендо і Дж. Манн (2000) в огляді літератури про примежові розлади визначають імпульсивність як "тенденцію мати коротку затримку перед реакцією на спонукання" і припускають, що найбільш клінічно значущі потяги є ті, які можуть або призводять до завдання шкоди собі чи іншим. Р.А. Дему та М.Ф. Ленценвегер (2001) підкреслюють "неафективну" імпульсивність як частину широкої нейро-поведінкової моделі розладу особистості. І, подібно до формулювання Р.А. Дему та М.Ф. Ленценвегера, Е.С. Барратт та його колеги розробили міру імпульсивності, яка є неафективною у тому сенсі, що вона ортогональна тривозі (тобто незалежні один від одного)[7; 13; 14].

А.Е. Шкодол та колеги (Skodol et al., 2002), аналізуючи літературу про примежовий розлад, прийшли до висновку, що «описова, генетична та біологічна сфери валідизації сходяться між собою, припускаючи, що імпульсивна агресія є важливою рисою, що спричиняє такі розлади, як примежовий розлад особистості»[16]. Імпульсивна агресія сама по собі також по-різному описується як або окремий «рисоподібний" вимір (Coccaro et al., 1989); або як підмножина імпульсивної поведінки (наприклад, «імпульсивність із агресивною тенденцією»; Seroczynski, Bergeman, & Coccaro, 1999); чи підмножина агресивної поведінки (наприклад, «незапланована агресія»; Barratt, 1994; Barratt, Stanford, Dowdy, Liebman, & Kent, 1999); або поєднання або взаємодія окремих рис (Derue&Lenzenweger, 2001)[7; 8; 10; 13]. Як результат, межі кожного терміна, а отже, і точні відносини між ними, можуть бути незрозумілими.

Крім того, було розмежовано агресивні дії, спрямовані на інших та проти себе (наприклад, як самогубство, парасуїцид або форми необдуманого само-нехтування), і автори різняться за акцентом та значенням, які вони надають цим двом основним напрямкам.

Основними результатами зазначених вище проблем є те, що показники імпульсивної агресивності, дратівливості та агресивності дуже тісно пов'язані між собою та можуть сприяти утворенню єдиного фактору із помірною та високою кореляцією в індивідуальних межах. Ці межі мають невелике співпадіння із межами імпульсивності чи самоконтролю, які самі по собі мають значні відмінності. Таким чином, ступінь агресії (спрямованна інших) та контролю (проти імпульсивності) представляються двома різними, відносно некорельованими конструкціями примежового розладу.

Висновки. Теорія імпульсивної агресивності як єдиної фенотипової ознаки, яка включає як імпульсивність так і агресивну поведінку, не набрала досить доказової бази в дослідженнях. Натомість імпульсивно-агресивний видається майже синонімом просто агресії (якщо, ми не беремо до уваги заплановану агресію). Імпульсивність, яка проявляється в прийнятті рішень, поведінці, різких змінах професії, планів тощо, та не проявляється через форми агресії – є продуктивною областю дослідження, натомість у випадку присутності значних рівнів агресії, потрібне додаткове тримання у фокусі передбачення та стримування будь-то імпульсивних чи запланованих потенційних загроз агресії.

Основна схильність до імпульсивності може бути частково «перекритою» на фенотиповому рівні різноманітними психосоціальними, мотиваційними та навчальними каталізаторами та обмеженнями для агресивної поведінки. Якщо це так, одним із наслідків для майбутніх досліджень є необхідність розширеної моделі, яка враховує усі ці змінні.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль : учебник. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.
2. Куттер П., Мюллер Т. Психоанализ: Введение в психологию бессознательных процессов. Москва : Издательство «Когито-Центр», 2011. 384 с.
3. Лоренц К. Агрессия, или так называемое зло. Москва : Издательство АСТ, 2019. 416с.
4. Патопсихология. Психоаналитический подход: Теория и клиника: учеб. пособие для студентов вузов под ред.: Ж.Бержере. Москва : Аспект Пресс, 2008. 397с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Запорожье : Биг-Пресс, 2012. 488 с.
6. Фрейд З. Психика: структура и функционирование. М. : Академический Проект, 2007. 230 с.
7. Barratt E. S. Impulsiveness and aggression. In J. Monahan & H. J. Steadman (Eds.). *Violence and mental disorder: Developments in risk assessment*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. pp. 61–79.
8. Barratt E. S., Stanford M. S., Dowdy L., Liebman, M. J., & Kent T. A. Impulsive and premeditated aggression: A factor analysis of self-reported acts. *Psychiatry Research* , 86. 1999. pp.163–173.
9. Bjørkly S. Psychological Theories of Aggression: Principles and Application to Practice/ chapter Dirk Richter Richard Whittington. *Violence in Mental Health Settings: Causes, Consequences, Management*. pp.27-46.
URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-0-387-33965-8_2
10. Coccaro E. F. Impulsive aggression and central serotonergic system function in humans: An example of a dimensional brain-behavior relationship. *International Clinical Psychopharmacology*, 7. 1992. pp. 3–12.
11. Goodman M., & New, A. Impulsive aggression in borderline personality disorder. *Current Psychiatry Reports*, 2. 2000. pp. 56–61.

URL: <https://doi.org/10.1007/s11920-000-0043-1>

12. Kenneth L. Critchfield, Kenneth N. Levy, John F. Clarkin. The Relationship Between Impulsivity, Aggression, and Impulsive-Aggression in Borderline Personality Disorder: An Empirical Analysis of Self-Report Measures. *Journal of Personality Disorders*: Vol. 18, No. 6. 2004. pp. 555-570.

URL: <https://doi.org/10.1521/pedi.18.6.555.54795>

13. Lenzenweger M. F., Clarkin J. F., Kernberg O. K., & Foelsch, P. A. The inventory of personality organization: Psychometric properties, factorial composition, and criterion relations with affect, aggressive dyscontrol, psychosis proneness, and self-domains in a nonclinical sample. *Psychological Assessment*, 13. 2001. pp. 577–591.

URL: <https://europepmc.org/article/med/11793901>

14. Oquendo M. A., & Mann, J. J. The biology of impulsivity and suicidality. *Psychiatric Clinics of North America*, 23. 2000. pp.11–25.

URL: [https://doi.org/10.1016/S0193-953X\(05\)70140-4](https://doi.org/10.1016/S0193-953X(05)70140-4)

15. Rosell D.R. Siever L.J (2015). The neurobiology of aggression and violence. Published online by Cambridge University Press: 04 May 2015.

URL: <https://doi.org/10.1017/S109285291500019X>

16. Skodol A. E., Siever L. J., Livesley W. J., Gunderson J. G., Pfohl B., & Widiger T. A. The borderline diagnosis II: Biology, genetics, and clinical course. *Biological Psychiatry*, 51. 2002. pp. 951–963.

URL: [https://doi.org/10.1016/S0006-3223\(02\)01325-2](https://doi.org/10.1016/S0006-3223(02)01325-2)

